

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У СРСР (1941–1953 рр.).

У всі часи військовий полон був пов'язаний з активним, а в окремі історичні періоди виключним використанням праці в'язнів. До цього переможців спонукала передусім безпосередня економічна доцільність, бо ж праця полоненого залишалася надзвичайно дешевою, а значить, вигідною за будь-яких умов. У правовій площині використання цієї праці було врегульовано лише на початку ХХ ст. міжнародними конвенціями з питань військового полону.

Особливо актуалізувалися проблеми використання робочої сили військовополонених у період Другої світової війни. Тоді в руках урядів воюючих країн опинилися величезні контингенти полонених, і їхньою працею широко послуговувалися, щоб забезпечити потреби фронту і тилу.

Радянський Союз на початок війни з Німеччиною, маючи величезний досвід експлуатації праці мільйонів „ворогів народу”, ув'язнених у таборах ГУЛАГУ, фактично не мав його в трудовому використанні військовополонених. У 1939 – 1941 рр. лише невелику частину військовополонених поляків використовували на будівництві транспортної інфраструктури й на підприємствах чорної металургії в Українській РСР¹. Проте і цю робочу силу ефективно застосу-

вати не змогли і влітку 1940 р. частину бранців перемістили на північ для будівництва Північно-Печорської залізниці, де їх утримували разом з радянськими в'язнями².

Керівництво СРСР, оминаючи увагою військовополонених і нехтуючи чинні міжнародні конвенції з цього питання³, керувалося радянською військовою доктриною, яка виходила з абсолютного пріоритету наступальної стратегії. Вважалося, що майбутню війну Червона армія вестиме „на чужій території і малою кров'ю”, а відтак проблема військовополонених для Й. Сталіна та інших керівників країни втрачала свою актуальність. Унаслідок цього недооцінювалася важливість трудового використання полонених, фактично не розробленою лишалася й відповідна нормативна база⁴.

Напад Німеччини різко змінив позицію радянського керівництва як у питаннях військового полону загалом, так і в деталях, дотичних використання трудового потенціалу полонених ворожих армій у власному тилу. Уже 1 липня 1941 р. Рада Народних Комісарів СРСР постановою № 1798-800 с затвердила „Положення про військовополонених”⁵, яким було врегульовано правовий статус військовополонених. Використанню їхньої праці в документі

присвячено окремий розділ – „Працевлаштування військовополонених”. У ньому зазначалося, що військовополонених рядового й унтер-офіцерського складу можна залучати до роботи в таборі і поза ним, у промисловості й сільському господарстві СРСР (конкретні інструкції щодо цього – „особливі правила” – повинно було розробити Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих). Тим часом військовополонених-офіцерів передбачалося залучати до праці лише за їхньої особистої згоди. На військовополонених, які працювали, Положення поширювало дію постанов про охорону праці й робочий час, чинних стосовно громадян СРСР. В'язні мали бути забезпечені житлом, комунальними послугами, їм належало виплачувати заробітну плату (з вирахуванням сум на їхнє утримання в таборі). Положення забороняло використовувати робочі руки військовополонених у районах бойових дій, а також для задоволення особистих потреб адміністрації місць утримання та інших в'язнів (так зване „деньщичество”)⁶.

Як бачимо, документ визначав можливість використання праці лише окремих категорій бранців. Про обов'язковість трудового використання військовополонених у ньому не йшлося.

Ознайомлення з текстом „Положення про військовополонених” наводить на думку про різючі зміни, що сталися в баченні проблеми радянським керівництвом. Документ відповідав гуманним принципам Гаазької, а з деяких позицій – і Женевської конвенції, забезпечував

збереження життя й здоров'я в'язнів таборів, гарантував їхні основні права тощо. Проте Положення не регулювало цілої низки питань, зокрема пов'язаних з трудовим використанням полонених.

Виходячи з принципу максимального використання робочих рук бранців, їх планувалося використовувати на різних етапах перебування в полоні. Бранці повинні були працювати навіть у таборах-розподільниках фронтового тилу. Це обумовлювалося затвердженням Наркоматом внутрішніх справ СРСР 5 червня 1942 р. „Тимчасовим положенням про табори-розподільники НКВС СРСР для військовополонених”. Серед завдань такого табору документ називав і максимальне використання праці військовополонених на господарчих роботах та роботах із самообслуговування⁷. Наступний етап був пов'язаний з тилowymi виробничими таборами, куди відправляли контингент. Основним завданням цих, улаштовуваних НКВС, таборів якраз і було використання праці в'язнів.

На місцях не завжди додержували вимог „Положення про військовополонених”, зокрема й щодо трудового використання їх. У зв'язку з цим викликає цікавість розпорядження начальника Тилу Червоної армії генерала-майора Міловського від 20 жовтня 1942 р. Він, покликаючись на факти неправомірного використання військовополонених на різноманітних роботах у прифронтовій зоні, просив надалі цього не допускати, а бранців негайно передавати в приймальні пункти НКВС для відправлення в тил⁸.

Однією з умов ефективного використання трудових ресурсів військовополонених було врахування їхнього фізичного стану, адже бранці, відправлені до тилкових виробничих таборів, мали різний стан здоров'я, деякі з них були так виснажені, що не могли не тільки працювати, а й просто пересуватися без сторонньої допомоги. Значну частину контингенту становили поранені й хворі військовополонені. Зважаючи на це, УПВІ НКВС СРСР 17 липня 1942 р. підготувало й надіслало на місця інструкцію про встановлення груп працездатності військовополонених у виробничих таборах⁹. Згідно з цим документом, установлювалися чотири групи військовополонених відповідно до їхньої працездатності. Бранців, зарахованих до першої групи, визнавали „практично здоровими” і їх можна було використовувати на тяжких роботах. Решту військовополонених – з різними розладами здоров'я – поділяли на три групи – від придатних до обмеженої фізичної праці до інвалідів¹⁰. Визначаючи такий умовний поділ бранців, інструкція встановлювала чотири групи робіт залежно від їхнього характеру: тяжкі фізичні роботи, фізичні роботи середньої тяжкості, легкі фізичні роботи й спеціальні роботи для інвалідів¹¹.

Поділяти військовополонених за групами працездатності мали створені з цією метою в таборах лікарсько-трудова комісії. Перевіряти стан здоров'я бранців належало чотири рази на рік. Встановлені інструкцією правила призначення військовополонених на роботи вимагали: а) військовополонених, залічених до першої групи, використовувати на тяж-

ких роботах, зобов'язавши їх виконувати виробничі норми повною мірою; б) військовополонених другої групи працездатності використовувати для виконання фізичних робіт середньої тяжкості, встановивши їм виробничі норми в обсязі 80 % від звичайних; в) бранців третьої групи використовувати в обслуговуванні табору та на легких роботах, установивши для них виробничі норми на рівні 60 % від звичайних; г) військовополонених четвертої групи використовувати лише на спеціальних роботах для інвалідів, а тих, хто не міг працювати взагалі, – від роботи звільняти. Проте інструкція передбачала й деякі винятки, зважаючи на гострий дефіцит робочих рук. Так, у разі потреби (коли бракувало повноцінної робочої сили) на виробництві дозволялося залучати військовополонених 2-ї і 3-ї груп працездатності для виконання тяжких робіт і робіт середньої тяжкості відповідно¹².

Ще одне важливе положення інструкції стосувалося створення виробничих бригад з військовополонених. Такі бригади мали комплектувати бранцями, зарахованими до однієї групи працездатності. Лікарів і середній медичний персонал з-поміж військовополонених інструкція дозволяла залучати до робіт за фахом у таборі незалежно від групи працездатності. Взагалі ставилася вимога максимально використовувати полонених на роботах відповідно до їхньої професійної підготовки¹³.

Отже, положення цього документа враховували основні принципи гуманного ставлення до в'язнів війни навіть попри те, що Радянський Союз, як і раніше, відмов-

лявся приєднатися до Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених.

Керівництву НКВС реально організувати ефективно трудове використання бранців війни в першій її період не вдалося. Причинами цього ми схильні вважати нечисленність контингентів військовополонених, високий рівень захворюваності й смертності серед них, а головне небажання режиму вирішувати ці проблеми в умовах тривалого стратегічного наступу вермахту. Відтак не було створено нормативної бази, яка б деталізувала ухвалені раніше положення щодо використання праці бранців.

Якісні зрушення в організації праці військовополонених почали відчуватися лише в 1943 р. Після перемоги радянських військ під Сталінградом і переходу стратегічної ініціативи на фронті до Червоної армії потік військовополонених – німців і їхніх союзників – у тиллові виробничі табори значно зріс. У визволених районах розгорталися відбудовчі роботи, що потребували великої кількості робочих рук. Водночас і надалі бракувало директивних документів, які б докладно визначали специфіку трудового використання військовополонених на роботах у тилу. Як наслідок продуктивність праці бранців у трудових таборах залишалася вкрай низькою, а їхнє становище (через зумовлені обставинами війни обмеження в харчуванні, медичному й побутовому обслуговуванні, нерідкі зловживання табірної адміністрації) – жалюгідним.

Водночас почали різко зростати витрати на утримання спецконтингенту, який невпинно збільшувався. Як

що в 1939 р. із союзного бюджету на утримання таборів виділялося 20 млн. крб., то в 1943 р. – майже 215 млн.¹⁴ Ясна річ, що в умовах війни, а значить – колосального напруження всіх сил і ресурсів держави, утримувати великі контингенти військовополонених, не маючи від них жодної віддачі, будь-якому уряду, а поготів урядові тоталітарної держави, було неприпустимо. За цих умов цілком логічним кроком стало б переведення всіх тиллових виробничих таборів для військовополонених на самозабезпечення. Проте зробити це можна було лише в разі зміни ставлення адміністрацій таборів до своїх бранців, поліпшення умов їхнього утримання, харчового й медичного забезпечення. 16 березня 1943 р. з'явилася директива наркома внутрішніх справ СРСР, підписана заступником Л. Берії комісаром держбезпеки 2 рангу С. Кругловим, – „Про поліпшення санітарно-побутових умов утримання військовополонених у таборах”. У вступній частині документа констатувалося: „Тяжкий фізичний стан більшої частини контингентів військовополонених, який уже достатньо виражений у момент полонення їх, погіршується далі в деяких таборах військовополонених порушенням директив НКВС СРСР про утримання військовополонених і незабезпеченням належних санітарно-побутових умов для військовополонених”¹⁵. Поряд із заходами, спрямованими на поліпшення фізичного стану бранців у таборах, директива вимагала: „Використання військовополонених на фізичній роботі допускати лише в суворій відповідності з їхнім фізичним станом [...], заборонивши використовувати військовопо-

лонених, придатних до легкої і середньої фізичної праці, на тяжких фізичних роботах [...] Забезпечити військовополоненим обов'язковий восьмигодинний безперервний відпочинок для сну. Усунувши для цього всі зайві далекі переходи їх до місця праці, а також за рахунок чіткішої організації видачі харчування, прискорення ранкового розводу й вечірньої перевірки"¹⁶.

Щоб виправити ситуацію й поліпшити стан трудового використання військовополонених, 6 квітня 1943 р. наказом № 00675, підписаним тим-таки заступником наркома внутрішніх справ СРСР С.Кругловим, було оголошено директиву начальника управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих „Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів"¹⁷. Цей нормативний документ відрізнявся від усіх попередніх передусім своєю ґрунтовністю. Як видно з директиви, перед управліннями таборів НКВС ставилися три основні завдання: ізоляція військовополонених, збереження їх як робочої сили, організація трудового використання бранців. При цьому враховувалися всі особливості трудового використання в'язнів, починаючи від облаштування табору, режиму утримання, проведення карантину й медичного огляду контингенту, визначення груп працездатності й закінчуючи забезпеченням правильної організації праці, харчового та побутового постачання військовополонених, тривалості робочого дня тощо¹⁸.

Прибулих на господарські об'єкти бранців одразу ж розміщували в табо-

рах НКВС, їм категорично забороняли спілкуватися з цивільними громадянами та іншими контингентами в'язнів. Коли табори виявлялися не готовими прийняти своїх „мешканців“, їх повинні були добудувати самі військовополонені. Новоприбулі проходили обов'язковий 21-денний карантин, під час якого контингент пропускали через лікарсько-трудова комісії, що встановлювали групу працездатності кожного військовополоненого й визначали відповідний їй характер роботи і норму виробітку. Одночасно обліковували всіх бранців за спеціальностями. Такі, передбачені директивою, дії табірної адміністрації мали забезпечити ефективну організацію праці військовополонених.

Директива зобов'язувала табірне начальство забезпечити в'язням нормальні побутові умови, повне харчування відповідно до норми, 8-годинну тривалість робочого дня, 4 вихідні дні на місяць, безперервний нічний відпочинок не менше як 8 годин. Дозволялося під час виконання робіт призначати на десятників і бригадирів військовополонених, що мали потрібну спеціальність¹⁹.

Усі конкретні питання трудового використання військовополонених визначалися типовою угодою між табірним підрозділом і господарським органом. Форму її було затверджено тим самим наказом по НКВС СРСР, що й директиву начальника УПВІ НКВС СРСР²⁰. На основі такої типової угоди конкретні табори повинні були укладати договори з підприємствами, які використовували працю бранців. Договори набували чинності лише після затвердження їх в апараті УПВІ НКВС СРСР. Причому ре-

жим утримання, норми харчування, засоби заохочення й покарання, а також інші заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці, відновлення й збереження працездатності військовополонених, визначалися директивою як прерогатива УПВІ НКВС СРСР. Усі розрахунки за роботи, виконувані військовополоненими на підприємствах, мали здійснюватися лише з таборами НКВС. Будь-яка пряма оплата праці контингенту чи навіть додаткове харчове забезпечення поза віданням адміністрації табору заборонялися²¹. Таким чином директива від 6 квітня 1943 р. остаточно закріпила всі права на володіння і розпоряджання військовополоненими, їхню працю і, зрештою, життям за органами УПВІ НКВС СРСР, а господарські органи, табори ГУЛАГу, будівництва НКВС виступали лише як „орендарі” дешевих робочих рук бранців.

До важливих питань, що потребували чіткого врегулювання належали конвоювання військовополонених до місць праці й забезпечення режиму утримання контингентів на роботах. Ці сторони організації трудового використання бранців поклалися на гарнізони конвойних військ НКВС і були визначені в „Інструкції про службу гарнізонів з охорони таборів, шпиталів, в'язниць, складів і спецоб'єктів конвойними військами НКВС СРСР”, підписаній спільно начальником конвойних військ НКВС СРСР генерал-майором Кривенком, начальником УПВІ НКВС СРСР генерал-майором Петровим і начальником Управління в'язниць НКВС СРСР, комісаром держбезпеки Нікольським. Доку-

мент уведено в дію наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 001358 від 7 серпня 1943 р.²² Інструкція визначала основними завданнями конвоювання військовополонених забезпечення ізоляції їх від населення й створення режиму, який би унеможлиблював втечу бранців з місця роботи. Конвой виділяли з розрахунку два бійці на групу з 15 – 20 військовополонених. Режим утримання контингентів на роботах інструкція визначала як „суворий”. Передбачалося застосування зброї для запобігання втечам військовополонених з охорнюваних об'єктів²³.

Наприкінці 1944 р. в системі УПВІ НКВС СРСР створено режимні табори для військовополонених. У зв'язку з цим наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 001130 від 9 вересня 1944 р., виданого за підписом заступника Л. Берії В. Чернишова, затверджено черговий нормативний документ – „Положення про режимні табори НКВС для військовополонених”²⁴. Згідно із задумом авторів Положення, ці табори мали прийняти передусім політичних супротивників режиму – активних членів нацистської партії, колишніх військовослужбовців підрозділів СС, охоронної поліції, співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів нацистської Німеччини, осіб, винних у злочинах проти мирного населення на окупованих територіях, а також тих, хто свого часу тікав із таборів і спецшпиталів НКВС. Хоч основним завданням режимних таборів було забезпечити надійну ізоляцію утримуваного контингенту й створити умови, які б виключали будь-яку можливість

*Німецькі
військовополо-
нені на допиті.
Львів, 1944 р.*

утечі, керівництво НКВС не забувало й про доцільність трудового використання бранців. Це відображено в розділі „Трудове використання військовополонених” згаданого Положення. Визначені для в'язнів таких таборів умови й режим праці були значно гіршими за ті, що існували у звичайних стаціонарних трудових таборах військовополонених. Ось лише кілька штрихів. Робочий день військовополонених установлювався тривалістю 12 годин, причому передбачалися нічні роботи. Зона виконання робіт мала бути ретельно огороженою й охоронятися, самих бранців піддавали обшукам. Про оплату їхньої праці не йшлося, а от список обмежень і заборон, а також каральних заходів охоплював не один десяток позицій Положення²⁵. На наш погляд, саме у випадку з режимними таборами НКВС повною мірою застосовано досвід трудової експлуатації власних „ворогів народу”.

З часом сфера використання праці в'язнів таборів військовополонених дедалі розширювалася, у неї

включалися все нові й нові галузі, які були особливо важливими для успішного ведення війни. Часто виходило так, що наявні відомчі нормативні акти НКВС щодо регулювання праці бранців не забезпечували її ефективності. Саме тому виникла потреба в розробленні спільних нормативних документів НКВС і заінтересованих у використанні праці військовополонених наркоматів і відомств. Зокрема 23 лютого 1945 р. з'явився спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР В. Вахрушева й наркома внутрішніх справ СРСР (від НКВС його підписав заступник Л. Берії В. Чернишов) № 76 сс/ 00232) „Про поліпшення трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля”.

Появу цього наказу зумовили результати перевірки, яка виявила, що праця військовополонених на шахтах Наркомату вугільної промисловості СРСР використовується вкрай незадовільно, а вказівки Наркомвугілля, спрямовані на виправ-

*Колона
румунських
військово-
полонених.
Крим, 1944 р.*

лення становища, фактично не виконуються. Наказ зобов'язував начальників комбінатів, керуючих трестів, шахт і керівників інших підприємств наркомату, де використовувалася праця військовополонених, „узяти до неухильного виконання” Інструкцію щодо трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля²⁶. Дещо пізніше (у жовтні 1945 р.) видано наказ „Про організацію табірних відділень для утримання військовополонених у системі Управління таборів лісової промисловості”, підготовлений НКВС спільно з Наркоматом лісової промисловості СРСР²⁷. Практика підготовки таких нормативних документів зберігалася й надалі.

З огляду на зростання обсягів роботи з військовополоненими в січні 1945 р. Управління в справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР реорганізовано в Головне управління (ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися істотні структурні зміни й на місцях. Так, у скла-

ді наркоматів внутрішніх справ Української і Білоруської РСР було створено управління (УПВІ НКВС УРСР, БРСР), а в складі управлінь НКВС країв і областей, на території яких містилися табори, відділи й відділення (ВВІ УНКВС). Статус, структура й завдання цих підрозділів системи ГУПВІ НКВС СРСР були визначені „Тимчасовим положенням про управління (відділ, відділення) НКВС союзних і автономних республік та УНКВС країв і областей у справах військовополонених та інтернованих”. Відповідний наказ підписав заступник наркома внутрішніх справ комісар держбезпеки 2 рангу С. Круглов 27 лютого 1945 р.²⁸ Для нас цікава передусім та частина цього документа, де йдеться про функції управлінь, відділів і відділень щодо забезпечення трудового використання військовополонених. До них належали: ведення переговорів з господарськими органами з питань трудового використання полонених та інтернованих, розгляд і затвердження місцевих

угод таборів військовополонених та окремих робочих батальйонів з підприємствами й організаціями, перевірка дотримання їхніх умов сторонами, контроль правильності організації виробничих бригад, організація технічного навчання військовополонених та інструктажу з техніки безпеки, контроль за забезпеченням робочого контингенту спецодягом та інструментом, подання до ГУПВІ НКВС СРСР звітності щодо трудового використання військовополонених²⁹. Перелік функцій цих структурних підрозділів свідчить, що жодної самостійної ролі в структурі ГУПВІ НКВС вони не відігравали, лишаючись простими виконавчими ланками системи. Така найважливіша функція, як виділення робочої сили військовополонених для різноманітних потреб цілком залишалася прерогативою Державного комітету оборони, РНК СРСР і ГУПВІ НКВС СРСР, а на долю низових ланок припадало тільки право самостійного використання бранців на роботах усередині республіки (області, краю) і лише з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу її центром.

З розширенням обсягів відбудовчих робіт і збільшенням контингентів працюючих військовополонених органам ГУПВІ НКВС СРСР доводилося вирішувати чимало, на перший погляд, неістотних поточних завдань. Одним з них було забезпечення ефективного використання робочих рук бранців у зимовий період. В умовах суворих зим 1943/1944 і 1944/1945 рр. продуктивність праці військовополонених помітно знижувалася. Це спричинювали не

лише кліматичні чинники, а й брак теплового одягу, холод у неопалюваних табірних бараках, що неминуче призводило до обморожень, підвищеної захворюваності і, як наслідок, смертності серед „спецконтингенту”. Зважаючи на це, УПВІ – ГУПВІ НКВС неодноразово намагалося внаормувати трудове використання військовополонених узимку. Вчоргове це було зроблено 27 січня 1945 р. наказом наркома внутрішніх справ „Про порядок трудового використання військовополонених зимової пори”. Його надіслали начальникам управлінь таборів НКВС для військовополонених, наркомам внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам УНКВС країв і областей під № 10. Документ вимагав забезпечити максимальний вихід на роботи військовополонених, що мають теплий одяг. Тих в'язнів, які не були ним забезпечені, на надвірні роботи виводити заборонялося, пропонувалося використовувати їх лише в закритих приміщеннях. Тривалість робочого дня змін не зазнала, як і раніше він становив 8 годин, але адміністрації таборів були зобов'язані вживати всіх заходів, щоб не допускати випадків обморожень³⁰.

Ще однією важливою стороною трудового використання військовополонених на завершальному етапі Другої світової війни була воєнізація їхніх контингентів. 16 квітня 1944 р. з'явився наказ НКВС № 00311 „Про формування відділень, взводів, рот і батальйонів із числа військовополонених, утримуваних у таборах НКВС”, підписаний заступником наркома С. Кругловим. Тут читаємо:

*Німецькі
військовополо-
нені на скирду-
ванні сіна в
одному з сіл
України,
1943–1944 рр.
Світлина
з фондів
Центрального
державного
кінофото-
фоноархіву
України
ім. Г.С. Пше-
ничного*

„З метою підвищити якість праці на виробництві й зміцнити дисципліну військовополонених у таборах, наявну внутрішню організацію в таборах у вигляді робочих бригад, старших бараків і т. д. реорганізувати й організувати військовополонених у такі підрозділи: відділення, взвод, рота, батальйон, пристосувавши цю організацію до інтересів виробництва”. Гадаємо, в такий спосіб режим хотів долучити до досвіду ГУЛАГу в справі трудового визиску контингентів ще й досвід армії. Саме військова дисципліна, до якої були призвичаєні колишні солдати й офіцери (особливо німецькі військовополонені), мала стати додатковим чинником підвищення ефективності трудового використання бранців. У цьому контексті слушною виглядає думка А. Чайковського, висловлена з приводу згаданого наказу, що „при організації трудового використання контингенту враховувались і психологічні особливості військовополонених: звичка до строю, статутних команд, уніформи ...”³¹

З розгромом Німеччини й закінченням війни в Європі змінювалися стратегічні завдання держави, отже неминуче мали змінитися політичні й правові акценти використання трудового потенціалу військовополонених, передусім німецької національності. Відтепер завдання відбудови зруйнованого війною господарства країни ставали першочерговими. А проблеми лишалися колишні – гострий брак робочих рук, потрібних для здійснення грандіозних програм відродження економіки, й низька продуктивність праці військовополонених.

Уже 4 червня 1945 р. Державний комітет оборони на своєму засіданні ухвалив постанову № 8921 сс, якою зобов'язав органи НКВС переглянути наявні нормативні документи з метою підвищити ефективність трудового використання військовополонених. Місяць по тому, 2 липня, Л. Берія затвердив директиву № 107 „Про трудове використання військовополонених у таборах НКВС”, а трохи пізніше – інший документ,

директиву № 147 „Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених”. Ці директиви складені в суворому тоні, вимагали від органів ГУПВІ – ВПВІ НКВС і господарських інстанцій „забезпечити використання на роботах усіх без винятку придатних до праці військовополонених”, примусити їх виконувати державні норми виробітку, застосовуючи для цього як заходи адміністративного впливу, так і заохочення. Кожному таборові і табірному відділенню ставилося за обов’язок виконання фінансових планів, а також „максимально можливе покриття витрат на утримання військовополонених”. Категорично заборонялося безоплатне виконання будь-яких робіт за рахунок контингенту, а органи НКВС повинні були розглядати залучення військовополонених до праці як найважливіше завдання³². Як видно з документів, керівництво НКВС жадало від підлеглих інстанцій забезпечити виняткову експлуатацію військовополонених, причому на основі максимальної самоокупності їхнього утримання.

Така відверто силова позиція в справі трудового використання в’язнів війни була надзвичайно вигідною для радянського керівництва з фінансово-економічного погляду, проте вона відверто суперечила міжнародно-правовим актам з питань військового полону. Тож не дарма вже 13 вересня 1945 р. побачила світ директива № 155 „Про зміну директиви НКВС СРСР № 147 –1945 р. «Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених»”. Цей документ забороняв використовувати на роботах

хворих та ослаблених бранців. Для працездатних військовополонених другої групи (групи „В”) було встановлено тривалість робочого дня на легких фізичних роботах не більшою за 6 годин. Норму виробітку при цьому зменшено на 50 %, але норми харчування лишалися попередні³³.

Капітуляція Японії і закінчення Другої світової війни разом з миром дали СРСР нові сотні тисяч військовополонених. Оскільки за роки війни було нагромаджено значний досвід трудового використання бранців, зокрема й негативний, це стало основою для чергового перегляду нормативної бази з цього питання. 29 вересня 1945 р. наказом наркома внутрішніх справ № 0249 за підписом заступника Л.Берії генерал-полковника В.Чернишова введено в дію „Положення про трудове використання військовополонених”³⁴. Цей документ виявився найгрунтовнішим з усіх, що регулювали трудове використання бранців, починаючи з 1941 р. Вражає навіть його структура. Положення складається з трьох розділів, кожен з яких становить окремий інструктивний документ. Це – Інструкція з трудового використання військовополонених, Інструкція про роботу виробничо-планових відділів таборів НКВС для військовополонених, Інструкція про взаємини між табором і госпорганом на контрагентських договірних роботах. Особливий інтерес у контексті проблем нашого дослідження становлять перший і третій розділи Положення. Уже із загальних формулювань Інструкції з трудового використання військовополонених випливає висновок, що влада намага-

лася нормативно закріпити за бранцями обов'язок працювати („Праця для всіх військовополонених рядового та молодшого начскладу обов'язкова”). Будь-яка відмова від роботи або ж недбале ставлення до праці розглядалися як порушення військової дисципліни. У цій частині розділу важливими були вказівки про те, що „військовополонений мусить своєю працею покривати вартість свого утримання”, а „адміністрація табору зобов'язана добиватися максимального продуктивного трудового використання контингенту й забезпечити відшкодування державі витрат на утримання табору”³⁵. Самоочевидно, що для керівництва НКВС основними принципами трудового використання бранців були обов'язковість, загальність і самоокупність їхньої праці. „Положення про трудове використання військовополонених” від 29 вересня 1945 р. стало першим нормативним документом, що юридично встановив обов'язок працювати для військовополонених у СРСР.

Перший розділ документа визначав порядок розподілу бранців на роботах, а також режим їхнього робочого часу. Більшість положень не зазнали істотних змін порівняно з раніше ухваленими в цій сфері нормативними документами НКВС. Так, зберігалися пункти про обов'язковий 21-денний карантин, розподіл усіх бранців на три категорії працездатності, 8-годинний робочий час і час відпочинку військовополонених. Нововведенням було лише те, що для військовополонених третьої категорії працездатності тривалість робочого часу не повинна була перевищувати 4–6 годин³⁶. Включення

цих і подібних гуманних норм, судячи з усього, було результатом ухвалення перед кількома тижнями згаданих директив № 155 і 147, спрямованих на усунення негативних наслідків використання на роботах хворих і ослаблених бранців.

Третій розділ Положення встановлював обов'язки господарських органів і таборів у процесі використання праці військовополонених. Зокрема адміністрації підприємств повинні були: транспортувати контингент на роботи (якщо відстань від табору до місця робіт перевищувала 5 км), забезпечити військовополонених „необхідним фронтом і місцем робіт”, створити „нормальні” умови для виконання їх, а також забезпечити бранців, що працювали, питною водою, місцем для обігріву (зимової пори) й потрібним спецодягом та інструментом. Крім того, військовополонені, що працювали на шкідливих роботах, мали забезпечуватися за рахунок господарського органу додатковим харчуванням. У цьому розділі нормувалися також питання техніки безпеки на виробництві. Тут обов'язки табірної підрозділу полягали в забороні праці в'язнів на об'єктах, де не було забезпечене додержання елементарних вимог техніки безпеки; наданні можливості в неробочий час інструктування військовополонених з техніки безпеки; реагуванні на порушення правил техніки безпеки й випадки виробничого травматизму. Адміністрація таборів наділялася правом знімати трудові контингенти військовополонених з тих об'єктів, де систематично порушувались вимоги техніки безпеки. На господар-

ський орган документ покладав завдання провадити інструктаж, забезпечення доконечних заходів для недопущення травматизму, здійснення постійного нагляду за виконанням правил техніки безпеки на виробництві тощо³⁷.

„Положення про трудове використання військовополонених” визначало також заходи для заохочення бранців, що добре працювали, і покарання тих із них, хто не виконував виробничих норм. Грошове утримання військовополоненим виплачували лише в разі виконання й перевиконання планових завдань. Як заохочувальні заходи документ передбачав: „а) розміщення в кращих бараках; б) першочергову видачу постільної білизни; в) першочергову видачу одягу та взуття; г) першочерговий продаж речей особистого вжитку, продуктів, тютюну тощо”. Як заходи покарання Положення встановлювало: залишення на понаднормові роботи (до 2 годин), оголошення усної догани, арешт з утриманням на гауптвахті (до 20 діб), „суворий арешт” (до 10 діб карцеру), переведення в штрафне відділення з особливо тяжким режимом роботи (до 3 місяців), позбавлення права листування до 2 місяців, позбавлення права користуватися заробленими грошми (до 2 місяців), військовий трибунал для тих, хто систематично ухиляється від праці й не виконує норм³⁸. Отже, запроваджуючи систему заохочень і кар, режим цілковито узалежнював нормальне існування військовополонених у таборі від ефективності їхньої праці.

„Положення про трудове використання військовополонених” на на-

ступні роки стало основним відомчим нормативним актом, що регулював сферу трудового використання військовополонених та інтернованих осіб з-поміж громадян німецької національності. Хоч НКВС (МВС) СРСР згодом затверджував і інші нормативні документи щодо трудового використання бранців, проте переважну більшість з них ухвалювано на розвиток цього Положення.

Серед цих документів викликає цікавість директива наркома внутрішніх справ СРСР № 41 „Про залучення до праці військовополонених офіцерів німецької національності німецької армії у військовому званні від молодшого лейтенанта до капітана включно”, яку підписав С.Круглов 19 лютого 1946 р.³⁹ Підставою для появи її був наказ Л. Берії № 0268 від 2 листопада 1945 р. (коли той ще був наркомом внутрішніх справ) „Про позбавлення права носити знаки розрізнення військовополонених німецької армії”. Всупереч положенням Женевської конвенції, цей наказ реалізовував концепцію урівноправнення всіх військовополонених незалежно від їхніх військових звань. Для цього, як виглядає, були свої причини.

Після закінчення військових дій приплив військовополонених припинився. Разом з тим дедалі більші обсяги відбудовчих робіт потребували великих трудових контингентів. За цих умов дозволити військовополоненим-офіцерам не працювати (як це передбачалося „Положенням про військовополонених” від 1 липня 1941 р.) було для влади недозволеною розкішшю. Директива передбачала залучення війсь-

ковополонених-офіцерів до праці на рівних умовах з рядовими бранцями. При цьому пропонувалося використовувати контингент по змозі на роботах за фахом і окремими бригадами. За німецькими військовополоненими-офіцерами, що працювали, зберігався встановлений наказом по НКВС СРСР № 00540 – 1945 р. офіцерський пайок⁴⁰. Ми схильні розглядати появу цієї директиви як логічне й закономірне явище. Адже з ухваленням її система примусового трудового використання німецьких військовополонених набирала завершеного, цілісного вигляду.

Слід згадати ще декілька директивних документів МВС СРСР, прийнятих на розвиток уже наявних. Це – директива № 222 від 6 вересня 1946 р. „Про суворе додержання тривалості робочого дня військовополонених, режимних умов і розпорядку дня”⁴¹, розпорядження Міністра внутрішніх справ СРСР № 262 від 11 жовтня 1946 р. „Про грошову винагороду військовополонених за виконання і перевиконання державних норм виробітку”⁴², розпорядження начальника ГУПВІ МВС СРСР № 8/60 „Про порядок оплати праці військовополонених”⁴³ та низка інших нормативних документів.

Задля раціональної організації трудового використання військовополонених та інтернованих на місцях керівництво ГУПВІ МВС СРСР на початку 1946 р. впорядкувало, надрукувало обмеженим накладом і розіслало всім підлеглим інстанціям спеціальний кодифікований збірник нормативних документів з питань трудового використання таких контингентів. У черговій вказівці щодо цього

(від 6 лютого 1946 р.) начальник ГУПВІ МВС М.Кривенко зазначав: „Метою видання збірника є систематизація матеріалів щодо трудового використання та кодифікація їх для кращого орієнтування табірних працівників і передусім виробничого апарату”⁴⁴. Офіційна назва цієї добірки нормативних документів – „Збірник наказів і директив НКВС СРСР щодо трудового використання військовополонених у таборах НКВС”.

Як і в період війни, у 1946 – 1947 рр. далі з’являлися нормативні акти, підготовані спільно ГУПВІ МВС СРСР та міністерствами й відомствами, на підприємствах яких використовували військовополонених. Поява таких документів, на наш погляд, свідчила про те, що у сфері використання бранців далеко не все гаразд. Прикметною, наприклад, є Інструкція щодо трудового використання військовополонених на підприємствах Міністерства вугільної промисловості західних районів СРСР, яку затвердили начальник ГУПВІ МВС СРСР Кривенко й заступник Міністра вугільної промисловості західних районів СРСР Поченков 10 лютого 1947 р.⁴⁵ Положення її безпосередньо стосувалися регулювання праці військовополонених на шахтах України. Уже в загальних формулюваннях інструкція вимагала забезпечити „[...] вивід на роботу не менш як 70 % облікового складу військовополонених [...]”. На начальників таборів і їхніх відділень покладалася відповідальність за виконання військовополоненими норм виробітку, а керівники підприємств мали відповідати за забезпечення таких працівників „[...] якісним інстру-

ментом, одягом і спецвзуттям [...], а також за технічне керівництво й організацію праці на виробництві". Для тих військовополонених, які, працюючи на підземних роботах, перевиконували норми, інструкція вимагала покращити житлові й побутові умови – розміщувати їх в умебльованих кімнатах, видавати постільну білизну, тощо⁴⁶.

Згідно з інструкцією, організація праці трудового контингенту ґрунтувалася на суворій дисципліні, технічний нагляд на дільницях робіт, які обслуговували бранці, покладався на майстрів, начальників і механіків дільниць зі складу самих військовополонених. Вимагалось в'язнів 1-ї і 2-ї категорій працездатності використовувати виключно на підземних роботах. На шахтах навіть запроваджувалася посада начальника зміни шахти з-поміж військовополонених. Документ суворо регламентував і вивід на роботу та порядок організації бригад і підрозділів з військовополонених⁴⁷. Не забули автори інструкції вчергове врегулювати порядок заохочення і покарання „спецконтингенту”. Як і раніше, ці заходи, цілком узалежнювались від виконання військовополоненими виробничих норм. Список заохочень пропонувано вузький – це тільки додаткове харчування і можливість купувати товари широкого вжитку в табірній торговельній мережі. Незрівнянно ширший був список покарань, застосовуваних до „військовополонених, які погано працюють, не виконують на виробництві розпоряджень технічного нагляду шахти, не виконують норм виробітку”. Для них інструкція передбачала: оголошення догани, понад-

нормові роботи (до 1 години), призначення на тяжчі роботи, переведення в гірші гуртожитки, видачу в останню чергу речового забезпечення, арешт з утриманням на гауптвахті в неробочий час (до 15 діб), переведення керівників з-поміж військовополонених на рядові посади. За „симулювання” й „саботаж у роботі” винних віддавали до „Ревтрибуналу”⁴⁸.

Як показала практика використання трудових контингентів військовополонених та інтернованих осіб, реальність дуже часто була далекою від задекларованих у директивних документах норм. Ми навмисне уникаємо тут відповідей на питання: а як було насправді? Чи зміг режим практично реалізувати ті положення нормативних документів у галузі трудового використання військовополонених, про які йшлося вище? Наскільки була ефективною праця „трудоного контингенту”? Саме таким терміном, починаючи з 1945 р., воліли називати військовополонених „компетентні” в цих справах органи. Ці питання потребують окремого ретельного неупередженого дослідження.

Підбиваючи підсумки, треба відзначити два етапи формування й розвитку радянської нормативної бази використання праці військовополонених у 1941 – 1953 рр.

Перший з них тривав з липня 1941 р. по вересень 1945 р. і характеризувався становленням системи трудового використання бранців. У цей час їхня праця хоч і розглядалася як важливий складник режиму військового полону (поряд з ізоляцією і збереженням як робочої сили), проте не вважалася абсолютним обов'язком.

Як наслідок у нормативних актах НКВС, що регулювали сферу військового полону, питання трудового використання військовополонених не деталізувалися, а за цілими контингентами військовополонених (наприклад, офіцерством) було визнано право працювати лише за бажанням. Тогочасні нормативні документи остаточно закріпили право володіти контингентами бранців тільки за органами УПВІ НКВС СРСР, а решта „господарських інстанцій”, використовуючи робочі руки військовополонених, виступали лише як „орендарі” цієї робочої сили.

Протягом 1941 – 1943 рр. спостерігається певна недооцінка важливості та значення трудового використання військовополонених. На наш погляд, було дві причини цього. Насамперед – це мізерна кількість бранців у небагатьох тодішніх таборах, що не давало підстав сподіватися на здійснення коштом трудового визиску їх більш-менш значних військово-економічних програм. По-друге (і це, як нам видається, було головним), в умовах стратегічного наступу вермахту влада робила в розвитку оборонної промисловості ставку на власні, досить значні, трудові ресурси. Певне значення мало також намагання керівництва СРСР створити видимість додержання положень Женевської конвенції з питань військового полону, а, як відомо, цей документ забороняв використовувати працю бранців для виконання військово-економічних програм, оборонних і пов'язаних з підвищеною небезпекою робіт.

Директивні документи періоду війни визначали також основні прин-

ципи використання праці військовополонених – її примусовий і загальний характер, а також максимально можливу самоокупність контингенту. До цього слід додати ще й воєнізацію таборів військовополонених (наказ НКВС № 00311 – 1945 р.). З аналізу дотичних нашої теми директивних документів випливає, що з 1941 по 1945 р. відбувалося становлення цілої системи примусового трудового використання військовополонених та інтернованих. Чільне місце в ній посідали тиллові виробничі й режимні табори НКВС СРСР для військовополонених. Попри те, що використання робочих рук бранців зовні забезпечувалося такими атрибутами, як заробітна плата, побутове, харчове й медичне обслуговування, нормований режим роботи та відпочинку тощо, все ж таки, будучи примусовим, воно набувало характеру експлуатації. Але як могло бути інакше, коли в саму основу системи УПВІ НКВС було покладено не загальноновизнані світовими демократіями принципи Женевської конвенції, а досвід і методи ГУЛАГу. Тож, зважаючи на це, для характеристики трудового використання військовополонених та інтернованих доцільніше застосовувати термін „експлуатація”.

Другий етап у розвитку нормативного регулювання питань експлуатації праці військовополонених датуємо вереснем 1945 – травнем 1950 р. Він охоплює період від закінчення Другої світової війни до завершення масової репатріації військовополонених з території СРСР на батьківщину. Найактивніша нормотворча робота органів НКВС у питанні використання робочої сили

військовополонених припадає саме на 1945 – 1947 рр. Тоді з'являються накази, положення, директиви, що закріплюють засадничо нове ставлення режиму до праці бранців. Головною причиною таких змін, на наш погляд, став перехід до мирного будівництва й пріоритет відновлення зруйнованої війною економіки країни. Це, певна річ, потребувало значних контингентів якомога дешевшої робочої сили, а військовополонені та інтерновані були саме такими. Визначальним серед тогочасних нормативних документів є „Положення про трудове використання військовополонених” від 29 вересня 1945 р. Воно остаточно закріпило обов'язковий характер праці в'язнів війни й стало основним документом, який регулював ці питання далі. Аналіз цього Положення та інших нормативних актів, ухвалених приблизно в той самий час (наприклад, директив Л.Берії № 107 і 147 – 1945, а також директиви С.Круглова № 41 – 1946), дає підстави стверджувати, що в другій половині 1945 – на початку 1946 р. завершилося формування системи примусової праці військовополонених та інтернованих. Надалі ця система зазнавала окремих структурних і режимних змін, певним чином удосконалювалася, проте її суть залишалася незмінною – це обов'язкове, виключне й примусове у своїй основі використання трудових ресурсів контингентів військовополонених.

На закінчення слід відзначити ще один момент, на якому, зокрема, наголошує у своїй книжці проф. А.Чайковський: „Залучення військовополонених та інтернованих до праці

загалом не суперечило нормам міжнародного права. Виняток становило лише використання їх на роботах з шкідливими для здоров'я умовами праці, а також на військових об'єктах [...]”⁴⁹

Створена відповідними органами в СРСР у роки війни й повоєнний період система трудової експлуатації військовополонених та інтернованих була лише частиною (однією з широкомасштабних програм) максимального використання примусової праці різних категорій так званого охоронюваного контингенту.

ПРИМІТКИ

¹ Докладно див.: Потильчак О. Польські громадяни в радянських таборах для військовополонених (1939 – 1941 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 167; Чайковский А.С. Плен: За чужие и свои грехи: (Военнопленные и интернированные в Украине 1939 – 1953 гг.). – К., 2002. – С. 337 – 339.

² Чайковский А.С. Знач. праця. – С. 339.

³ Відомо, що Радянський Союз категорично відмовився приєднатися до Гаазької (1907 р.) і Женевської (1929 р.) конвенцій про військовополонених.

⁴ Ухвалене Економічною радою при РНК СРСР 20 вересня 1939 р. „Положення про військовополонених” юридичної сили не мало, бо не було затверджене ні урядом, ні Президією Верховної Ради СРСР. Зрозуміло, що всі прийняті з покликанням на це Положення рішення й підготовані на основі його документи були нелегітимними. Це зокрема стосується „Правил внутрішнього розпоряд-

ку табору НКВС для утримання військово-полонених”, затверджених наприкінці вересня 1939 р., де йшлося про можливість залучати бранців до різноманітних табірних робіт. Що ж до використання праці військовополонених поза табірною зоною, то воно не передбачалося.

⁵ Положение о военнопленных (утверждено постановлением Совета Народных Комиссаров СССР № 1798-800с от 1.07.1941 г.) // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 10. – С. 50 – 53.

⁶ Там само. – С. 52.

⁷ Временное положение о лагерях-распределителях НКВД СССР для военнопленных // Русский архив. – Москва, 1996. – Т. 24 (13). – С. 55.

⁸ Распоряжение начальника тыла Красной армии № 24 / 1039125 начальникам тыла фронтов и отдельных армий о порядке прохождения военнопленными армейских тыловых районов // Там само. – С. 72, 73.

⁹ Инструкция Управления по делам военнопленных и интернированных № 28/7309 об установлении групп трудоспособности военнопленных в производственных лагерях // Там само. – С. 66 – 68.

¹⁰ Там само. – С. 66.

¹¹ Там само. – С. 67.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 68.

¹⁴ Чайковский А.С. Знач. праця. – С. 340.

¹⁵ Директива Народного комиссара внутренних дел СССР № 120 Народным комиссарам внутренних дел республик, начальникам УНКВД краев и областей, начальникам лагерей военнопленных об улучшении сани-

тарно-бытовых условий содержания военнопленных в лагерях // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 81.

¹⁶ Там само. – С. 83.

¹⁷ Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 00675 начальникам управлений лагерей НКВД для военнопленных, начальникам лагерных отделений лагерей для военнопленных, начальникам спецлагерей НКВД с объявлением директивы о порядке трудового использования военнопленных, интернированных и спецконтингентов; типового договора управления НКВД СССР по делам военнопленных и интернированных и табеля срочных донесений // Там само. – С. 84 – 91.

¹⁸ Директива начальника Управления НКВД СССР по делам военнопленных и интернированных о порядке трудового использования военнопленных, интернированных и спецконтингентов // Там само. – С. 84, 86.

¹⁹ Там само. – С. 84, 85.

²⁰ Там само. – С. 87 – 91.

²¹ Там само. – С. 85, 86.

²² Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 0313 с объявлением «Инструкции о службе гарнизонов конвойных войск НКВД» // Там само. – С. 104 – 113.

²³ Там само. – С. 108, 111, 112.

²⁴ Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 001130 «О содержании особых категорий военнопленных в лагерях НКВД № 99 и № 171» // Там само. – С. 143.

²⁵ Положение о режимных лагерях НКВД для военнопленных // Там само. – С. 145 – 147.

²⁶ Приказ Народного комиссара угольной промышленности СССР и Народного комиссара внутренних дел СССР № 76 сс/00232 «По

улучшению трудового использования военнопленных на предприятиях Наркомугля» // Там само. – С. 153, 154.

27 Чайковский А.С. Зазнач. праця. – С. 344.

28 Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 00124 с объявлением «Временного положения об управлении (отделе, отделении) НКВД республик и УНКВД краев и областей по делам военнопленных и интернированных» // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 154.

29 Там само. – С. 155.

30 Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 10 начальникам управлений лагерей НКВД для военнопленных, Народным комиссарам союзных и автономных республик, начальникам УНКВД краев и областей «О порядке трудового использования военнопленных в зимнее время» // Там само. – С. 152, 153.

31 Чайковский А.С. Зазнач. праця. – С. 348.

32 Там само. – С. 342, 343.

33 Там само. – С. 369.

34 Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 0249 о введении в действие «Положения о трудовом использовании военнопленных» // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 250.

35 Там само. – С. 250, 251.

36 Там само. – 251, 252.

37 Там само. – С. 252, 253.

38 Чайковский А.С. Зазнач. праця. – С. 344.

39 Директива Народного комиссара внутренних дел СССР № 41 Народным комиссарам внутренних дел республик, начальникам УНКВД краев и областей о привлечении к труду военнопленных офицеров немецкой национальности германской армии в воин-

ском звании от младшего лейтенанта до капитана включительно // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 294, 295.

40 Там само.

41 Директива Министра внутренних дел СССР № 222 Министрам внутренних дел республик, начальникам управлений МВД краев и областей, начальнику ГУШОСДОРа МВД СССР, командиру особого дорожно-строительного корпуса МВД СССР о строгом соблюдении продолжительности рабочего дня военнопленных, режимных условий и распорядка дня // Там само. – С. 340.

42 Распоряжение Министра внутренних дел СССР № 262 Министрам внутренних дел республик, начальникам УМВД краев и областей, начальникам управлений лагерей МВД для военнопленных о денежном вознаграждении военнопленных за выполнение и перевыполнение государственных норм выработки // Там само. – С. 347.

43 Распоряжение начальника ГУПВИ МВД СССР № 8/60 начальникам УПВИ-ОПВИ МВД/УМВД республик, краев и областей о порядке оплаты труда военнопленных // Там само. – С. 361.

44 Чайковский А.С. Зазнач. праця. – С. 337.

45 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4621. – Арк. 60 – 63; Сергійчук В. Новітня каторга: Військово-полонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К., 2001. – С. 113 – 120.

46 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4621. – Арк. 60, 61.

47 Там само.

48 Там само. – Арк. 63.

49 Чайковский А.С. Зазнач. праця. – С. 367.